

УДК:141.7+1(091)+001.8

Baxtiyor OCHILOV,
Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi
E-mail: baxtiyorochilov7777@gmail.com

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori D.Arapbayeva taqrizi asosida

ABDURAHMON IBN XALDUN ILMIY MEROSI O'RGANILISHINING METODOLOGIK TAHLILI

Аннотация

Maqolada Abdurahmon ibn Xaldunning ilmiy merosi va hayot yo'lini o'rgangan dunyo olimlarining ishlari tadqiq qilingan. Ta'kidlanishicha, mutafakkirning ilmiy faoliyatining ahamiyatli ekanligini siyosiy va falsafiy tadqiqotlarida qayd etilgan. Tadqiqotchilar tomonidan Abdurahmon ibn Xaldun g'oyalari, ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlarini G'arb va Sharq madaniyatlarining sintezi sifatida baholagan.

Kalit so'zlar: Ibn Xaldun, ilmiy meros, falsafiy qarash, musulmon, sivilizatsiya, umuminsoniy, an'anaviy Sharq ma'naviy qadriyatlari.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ АБДУРРАХМАНА ИБН ХАЛДУНА

Аннотация

В статье рассматриваются работы мировых ученых, изучавших научное наследие и жизненный путь Абдуррахмана ибн Халдуна. Подчеркивается, что значимость научной деятельности мыслителя нашла отражение в его политико-философских исследованиях. Исследователи оценивают идеи, социально-политические и философские взгляды Абдуррахмана ибн Халдуна как синтез западной и восточной культур.

Ключевые слова: Ибн Халдун, научное наследие, философские воззрения, мусульманин, цивилизация, общечеловеческий, традиционные восточные духовные ценности.

METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ABDURAHMAN IBN KHALDUN

Annotation

The article examines the works of world scientists who studied the scientific heritage and life path of Abdurahman ibn Khaldun. It is noted that the significance of the thinker's scientific activity is noted in his political and philosophical studies. The researchers assessed the ideas, socio-political and philosophical views of Abdurahman ibn Khaldun as a synthesis of Western and Eastern cultures.

Key word: Ibn Khaldun, scientific heritage, philosophical views, Muslim, civilization, universal, traditional Eastern spiritual values.

Kirish. O'rta asr musulmon sivilizatsiyasining yuksak tafakkur egasi, tarix, falsafa, satsiologiyaga oid qarashlari hozirgi kun zamonaviy ilim fanda o'z o'rniga ega. Ushbu maqolada Ibn Xaldunning "Kitob ul ibar" asarini va hayotiy faoliyatini o'rgangan ilmiy jamoatchilik faoliyatiga alohida e'tibor berdik. Xususan, mutafakkirning tarixiy yondashuvdagi xolislik tamoyili, jamiyatning rivojlanish bosqichlari va davlatlarning taraqqiyoti va inqiroz holatlarini dunyo tarixchi, satsiolog va faylasuflari: Ignatinko [1], U De Slen, Silvestr de Sasi, Iosif Xammer, A.Sheddadiy, N Nosif va M.Muxsina[2] boshqa olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Roje Garode so'zlariga ko'ra, "Ibn Xaldun bir vaqtning o'zida ham olim, ham rassom, ham harbiy, ham huquqshunos, ham faylasuf qirralarini o'zida jalb etgan XIV asr dahosidir" [3].

Natija va muhokama. Ibn Xaldun musulmon sivilizatsiyasining o'ziga xos falsafiy qarash vakillaridan biri bo'lib, hozirgi kunda ham ilmiy merosi o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Mutafakkirning jamiyat rivoji, davlatlarning payodo bo'lishi, rivoji va inqirozga yuz tutishi haqidagi ilmiy-falsafiy qarashlari bugungi kunda dunyo olimlarining diqqat nazarida qimmatli falsafiy meros bo'lib kelmoqda. Ibn Xaldun ijodining durdonasi bo'lgan "Kitob ul-ibar" ("Ibratli misollar kitobi") mutafakkirning boy merosi va hayot yo'li haqida ma'lumot bergan eng qimmatli manba sanaladi[4]. Ushbu asar o'z davrida o'rganilishi boshlanib, bugungi kun G'arb va

Sharq olimlari tomonidan ilmiy mersni o'rganib tarjima qilishga alohida e'tibor berishdi. Bu borada 14-asrning atoqli mutafakkiri Ibn Xaldunning ijodiy merosi o'z davrining falsafiy, g'oyaviy va ijtimoiy-siyosiy masalalarini rivojlantirish va hal etish nuqtai nazaridan katta qiziqish uyg'otadi.

Ibn Xaldun ilmiy merosining ko'plab xorijiy tadqiqotchilari uning insoniyat jamiyatini yanada rivojlantirish, xalqlarning ham umuminsoniy, ham an'anaviy Sharq ma'naviy qadriyatlari bilan yanada samarali aloqasi yo'lidagi ulkan roli va ahamiyatini qayd etgan. Shu bilan birga, musulmon xalqlari tarixidagi zamonaviy burilish pallasida insonning ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy shakllanishi va rivojlanishining omili sifatida uzoq o'tmishda ildiz otgan buyuk faylasuf va olimlarining ijtimoiy-falsafiy tafakkuri uning yuksak ma'naviyatining muhim va uzviy manbasidir. Bu jarayonda jamiyatda bag'rikenglik tuyg'usini shakllantirishga, erk va insonparvarlik g'alaba qozonadigan davlat va jamiyat poydevorini barpo etishga hissa qo'shuvchi mutafakkirlarning ijtimoiy-siyosiy g'oyalari o'zining bir-birini har tomonlama boyitib borishi bilan alohida o'rin tutdi.

Ibn Xaldun g'oyalarini birinchi sovet tadqiqotchilaridan biri tarixchi S. M. Batsieva bo'lib, uning asarlari mutafakkir ijodi va dunyoqarashi, musulmon Sharqi tarixidagi ahamiyati, tarixiy, falsafiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlari tahlili va boshqalarga bag'ishlangan.

Aytish joizki, aynan S.M.Batsieva "Muqaddima" parchalarini arab tilidan rus tiliga tarjima qilish orqali sovet kitobxonlarini Ibn Xaldun bilan ilk bor tanishtirgan[5]. Parchalarga berilgan juda keng "Muqaddima" nafaqat bu mashhur shaxs haqida butun musulmon va Yevropa olamida to'liq ma'lumot beradi, balki Ibn Xaldunni "buyuk musulmon tarixchisi va sotsiologi"[5] sifatida tavsiflaydi.

Ibn Xaldun haqidagi ba'zi ma'lumotlarni sovet tadqiqotchisi V.V.Bartold[6]ning asarlarida ham uchramiz. N.S.Kiraboev[7] asari ham Ibn Xaldun falsafiy qarashlarining alohida jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda mutafakkir ijodida davlat va sivilizatsiya tushunchasiga, musulmon Sharqida ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaning rivojiga, Ibn Xaldunning zamonaviy falsafa va falsafashunoslik rivojidagi ulkan rolga alohida e'tibor qaratilgan.

Sovet tadqiqotchisi A.A.Ignatenkonning "Ibn Xaldun" asari (Mutafakkirning falsafiy-ijtimoiy qarashlarini tahlil qilish va uning ijtimoiy falsafa rivojiga qo'shgan ulkan hissasi nuqtai nazaridan) alohida qiziqish uyg'otadi[1].

A. Ignatenko ushbu monografiyasida mutafakkirning tarjimai holini batafsil yoritib, uni Shimoliy Afrika davlatlari musulmonlarining siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan davlat va jamoat arbobi, ijtimoiy faylasuf va tarixchi, Ibn Rushd izdoshi va sharhlovchisi deb ataydi[1]. Uning "Jamiyat va aql" (O'rta asrlar arab-islom tafakkuridagi ratsional oqimlar) maqolasi ham diqqatga sazovordir, unda olim o'rta asrlar arab-islom ijtimoiy-siyosiy hayotini uchta ratsionalistik oqimga – spekulativ ratsionalizm, pragmatik oqim va uchinchi oqimga bo'lib, eng realistlik oqim deb hisoblaydi. Ibn Xaldun va uning oz sonli izdoshlari ijodida tushunilgan.

"Falsafiy entsiklopedik lug'at"da chop etilgan "Ibn Xaldun" maqolasida mualliflar Ibn Xaldun o'rni va ijodiy faoliyatiga baho berar ekanlar, ko'pgina zamonaviy G'arb faylasuflari va sotsiologlari uni ma'rifiy absoljyutizm g'oyalarini, mehnat nazariyasi, qadriyat, sinfiy bilimlar kurashini oldindan ko'ra olgan mutafakkir sifatida ko'rishlarini ta'kidlaydilar.

A.V.Smironov o'z tadqiqotida Ibn Xaldun falsafasining gumanistik yo'nalishini ko'rib chiqadi, uning sotsiologiya fanini yaratishdagi, umuman insoniyat jamiyati, xususan, musulmon jamiyati mohiyatini tahlil qilishdagi ulkan xizmatlari va rolini qayd etadi[8].

M.T.Stepanyants Ibn Xaldunga sotsiolog va faylasuf sifatida katta e'tibor berib, musulmon siyosiy falsafasi va sotsiologiyasi evolyutsiyasida qimmatli bo'lgan Ibn Xaldun falsafasining har bir asosiy elementini alohida ko'rib chiqdi[9]. U shu unsurlar qatoriga falsafa va dinning munosabati va o'zaro ta'siri, davlat tushunchasi, Ibn Xaldun ijtimoiy falsafasining xususiyatlari, yaratuvchi inson tushunchasi va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Ibn Xaldun ijodini o'rganishga ko'plab xorijiy va sovet tarixchilari o'z hissalarini qo'shganlar. Ayniqsa, N. A. Ivanovning "Ibn Xaldunning "Kitob al-ibar" Shimoliy Afrika mamlakatlar tarixiga oid manba sifatida" maqolasi diqqatga sazovordir, unda Ibn Xaldun risolalari chuqur tahlil qilangan[10].

Sovet va rus tadqiqotchilarining asarlari bilan bir qatorda yevropalik olimlar Silvestr de Sasi (1783-Jommerse)ning (1783-1781) asarlari ham diqqatga sazovordir. (1774-1856), Fridrix Shuls (1799-1829)[12] va boshqalar Ibn Xaldun ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlarini tahlil qilishga bag'ishlangan[2].

Sharq mutafakkirlarining tarixiy-falsafiy asarlari bilan tanishtirish, yuqorida tilga olingan yevropalik tadqiqotchilardan tashqari, Ibn Xaldun risolalarini S.Munk, J. F. Volter, N.Rizai, Yevropa tadqiqotchisi X.Rizoning "Ibn Xaldun – faylasuf va tarix faylasufi" kitobida

uning falsafiy g'oyasi hamda siyosiy realizmi ham atroflicha tahlil qilingan[2].

O'rta asr mutafakkiri haqida M.Rabiyning "Ibn Xaldun siyosiy nazariyasi" kitobida ham batafsil ma'lumot olish mumkin[11]. Unda tadqiqotchi jamiyatni siyosiy qayta qurish bilan bog'liq masalalarni o'rganadi. M.Rabiya Ibn Xaldun davlat hokimiyatining mavjudligini zarur deb hisoblaydi, degan fikr hukmronlik qiladi, chunki u davlatning tabiiy asosi va o'sha cheklovchi kuchning zarur quroli bo'lib, ularsiz inson va insoniyat jamiyati mavjud bo'lolmaydi.

Ibn Xaldun dunyoqarashini o'rganishga amerikalik tadqiqotchi N.Shmidtning "Ibn Xaldun: tarixchi, sotsiolog va faylasuf" asarini katta hissa qo'shish mumkin[12]. Muallif Ibn Xaldun dunyoqarashini G'arb va Sharq madaniyatlarining sintezi sifatida ko'rib chiqadi.

Yana bir mashhur amerikalik sharqshunos va "Kirish" asarining ingliz tiliga tarjimasi muallifi F.Rozental "Ibn Xaldun va uning davri" nomli maqolasida Ibn Xaldun tarjimai holi, davri, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, shuningdek, falsafiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlarining xususiyatlarini tahlil qilib, Ibn Xaldun jamiyatning ob'ektiv tarixiy rivojlanishi konsepsiyasini ilgari surgan so'zlovchisi, degan xulosaga keladi[13].

Yevropa tadqiqotchilarining Ibn Xaldunga oid so'nggi asarlari orasida fransuz olimi Abdusalom Sheddining Ibn Xaldun "Namunalar kitobi"ning fransuz nashriga bergan muqaddimasi va sharhini qayd etish mumkin[14].

Ibn Xaldun oila azolari va hayoti haqidagi to'laqonli ma'lumotlar o'ziga zamaondosh bo'lgan, yaqin do'sti Ibn al Xotib va g'arnotalik olim Ismoil Ibn Yusuf Ibn al-Axmar[2]larning ishonchli ma'nabalarini Ibn Xaldun hayot yo'li bilan yaqindan tanishishga imkon beradi. Ushbu ikkala zamondosh bo'lgan olimlarning asarlarida Ibn Xaldun hayot yo'li va merosi batafsil bayon etilgan bo'lib, ushbu zamondosh olimlarning asarlari bizgacha al-Makariyning merosidan yetib kelgan. Shu bilan birgalikda Ahmad Bobo at-Tinbuktining "Xushbuy hidning Andalusiya shohidan taralishi[2]" asari Ibn Xaldun hayoti va ilmiy-kaspiy faoliyatidan ma'lumotlar bergaligi jihatdan manbaning beqiyosligini ko'rsatadi.

Tadqiqotchilar to'g'ri ta'kidlaganidek, Ibn Xaldun arab-musulmon tarixiy-falsafiy tafakkuriga qo'shgan hissasi, avvalambor, u tarixiy jarayonni insoniyat jamiyati tuzilmalarining rivojlanish dinamikasi bilan bog'lagan holda jahon tarixining prinsipial yangi konsepsiyasini taklif qilganligidan iborat edi. Ibn Xaldun «payg'ambarlar va podshohlar tarixi»dan (at-Tabariy asos solgan paradigma) insonlar jamoalari tarixiga o'tib, bu jamoalar taraqqiyotidagi ayrim qonuniyatlarni aniqlashga va ularni odamlar tabiatida yashiringan ob'ektiv sabablar bilan izohlashga harakat qildi. Ibn Xaldun ijtimoiy hayotning "asoslari" va "tamoyillarini" tadqiq etish vazifasi unga "yangi fan" yaratilishini e'lon qilish imkonini berdi. U uni falsafaning (hikma) eng muhim sohasi deb belgilagan, ya'ni uni ratsional fan sifatida tasniflagan. Bunday fanning usuli tarixiy hisobotlarni (axbor) sog'lom fikr nuqtai nazaridan tanqidiy tahlil qilish va ulardagi ma'lumotlarning ishonchililigini tekshirish edi. Natijada, Ibn Xaldun tarixiy jarayonning dinamik modelini qurishga keladi, unda insoniyat jamiyatlarining rivojlanishi notekis davom etadi va biologik va ijtimoiy-iqtisodiy xarakterdagi omillarning butun majmuasi bilan belgilanadi.

Siyosiy sikllarning eng mashhur nazariyasi bu Ibn Xaldun zamonaviy arab Mag'rib jamiyatlari tarixi asosida ishlab chiqqan nazariyasi bo'lib, u o'zining "Ibodatlari misollar kitobi prolegomenasi va arablar, forslar va berberiyalar va buyuk podshohlar hukmdorlari kunlari haqidagi hisobotlar

devoni" asarida bayon qilgan. Muqaddima yoki "[Tarixga kirish]"[14] sifatida.

Ibn Xaldun g'oyalari murojaat qilgan zamonaviy olimlar arabchi bo'lmay turib, ko'pincha F.Rozentalning ingliz tilidagi tarjimasidan foydalanadilar[14].

Sovet tarixchilarining tadqiqotlari bilan bir qatorda, mutafakkirning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy fikrlarini tahlil qilgan yevropa olimlari Silvestr de Sasi (1758-1838)[15]. Iosif Xammer (1774-1856) [16], Fridrix Shults (1799-1829) [17] kabi tadqiqotchilar "Muqaddima" asarini bir qancha qismini chop etib, Sharq mutafakkirlarining tarixi va falsafiy qarashlarini yevropa ahliga tanishtiradi. Bu yuqoridagi uch olimning tadqiqoti natijasida yevropa olimlari sharq xalqlarining tarixiy ruhiyatini tushinishga muvassar bo'ldi. Shu tariqa yevropa XIX asr darstlabgi o'n yillida Ibn Xaldunni kashf etdi va o'rta asr musulmon faylasuflari orasida eng ko'p o'rganilgan shaxslardan biriga aylandi. 1847 yil "Muqaddima" asrining ilk nashri paydo bo'ldi, keyinchalik tadqiqotchilarning e'tibori mutafakkir mersining asosi "Muqaddima"da keltirilgan "Asabiya"ga qaratildi.

Zamonaviy tadqiqotchi iroqlik Muhsin Mahdi izlanishlarida "Muqaddima"da Ibn Xaldun yaratishga intilgan "madaniylashgan jamiyat" haqidagi falsafiy qarashlari va metodologiyasini o'rgandi[19]. Ibn Xaldun falsafiy, ilohiy va huquqshunoslik konteksti o'rganib chiqib, Ibn Xaldunni o'z asarlarida musulmon arab ananalarining ichiga singib ketgan shaxs va madaniyatli ilimni yaratgan mutafakkir sifatida talqin qiladi. Ta'kidlanishicha, Ibn Xaldun faoliyatidagi muvofaqiyatsizliklar sababini aniqlash istagi mutafakkirni ijtimoiy-siyosiy faoliyatning obyektiv omillarini anglashga va madaniyatli ilimni yaratishga undagan[19, 78-bet]. Bundan ko'rinadiki, musulmon mamlakatlari doirasida bunday ilimni yaratishga intilgan birinchi olim Ibn Xaldun sanaladi.

So'nggi yillarda Ibn Xaldun nazarriy merosi kutilmaganda tarixiy, ijtimoiy va demografik makrojarayonlarni matematik modellashirish bilan

shug'ullanadigan bir qator tadqiqotchilar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qildi. Masalan, P.V.Turchin "Ibn Xaldun modeli"ni o'zgartirilgan shaklda umuman agrar jamiyatlarda qo'llash mumkinligini ko'rsatdi[7].

Ibn Xaldun tarixiy agrar jamiyatlarga nisbatan qo'llanilgan o'xshash konstruksiyalar asosida o'zgartirilgan modelidan fundamental muhim ko'rsatkichlar, birinchi navbatda, demografik ko'rsatkichlar bo'yicha birinчисiga yaqin bo'lgan zamonaviy Afro-Osiyo jamiyatlarining aksariyat qismini o'rganishda ham foydalanish mumkinligi xarakterlidir. Shunday qilib, xuddi shu P.V. Turchin matematik modellashirish usullaridan foydalangan holda Ibn Xaldun nazariyasini o'zgartirib, mamlakat hayotidagi demografik va iqtisodiy tendentsiyalarni tahlil qilish asosida zamonaviy Saudiya Arabistonining rivojlanishini bashorat qilishga urinib ko'rdi va Saudiya elitasining o'sishi va uning xarajatlari darajasi, hozirgi rivojlanish vektorini saqlab qolgan holda, Saudiya Arabistonda ham moliyaviy inqirozga olib kelishi kerak degan xulosaga keldi. Shu tariqa, o'rta asrlar arab-musulmon dunyosi merosini bunday aktualashtirish orqali Ibn Xaldun ilmiy tajribasi katta qiziqish uyg'otmaydi.

So'nggi yillarda G'arbda Ibn Xaldun va uning g'oyalari bag'ishlangan yiliga o'nga yaqin monografiya chop etilmoqda.

Xulosa. Tadqiqotchilar to'g'ri ta'kidlaganidek, Ibn Xaldun arab-musulmon tarixiy-falsafiy tafakkuriga qo'shgan hissasi, avvalambor, u tarixiy jarayonni insoniyat jamiyati tuzilmalarining rivojlanish dinamikasi bilan bog'lagan holda jahon tarixining prinsipial yangi konsepsiyasini taklif qilganligidan iborat edi. Ibn Xaldun «payg'ambarlar va podshohlar tarixi»dan (at-Tabariy asos solgan paradigma) insonlar jamoalari tarixiga o'tib, bu jamoalar taraqqiyotidagi ayrim qonuniyatlarni aniqlashga va ularni odamlar tabiatida yashiringan ob'ektiv sabablar bilan izohlashga harakat qildi.

ADABIYOTLAR

1. Игнатенко А. А. Социум и разум (рационалистические течения в арабо-исламской мысли средневековья)/Рационалистическая традиция и современность Ближний и Средний Восток М, 1990 -С 133-168
2. Каюмова А.Т. Ибн Халдуннинг илмий-фалсафии мероси. Бухоро, 2021. В-27.
3. Roje Garode. ibn Khaldun Biografic umverselle Pans, 1818.
4. Ибн-Халдун Введение (Фрагменты) /Перевод С.М.Бациевой /Избранные произведе ния мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока I- XIV вв М, 1961 - С 559-628.
5. Бациева С.М. «Мукаддима» Ибн Халдуна Избранные отрывки/Перев С. М.Бацисвой // Избранные произве дения мыслителей стран Ближнего и Среднею Востока М, 1961,
6. Бартольд В.В. Тимур и Тимуриды// Общие работы по истории Средней Азии/ сочинения. М.1963 Т6 -С 157-162
7. Кирабаев НС Ибн Халдун// Социальная философия мусуаьманскою Востока/(Эпоха средневековья) М, 2017 -С 152-166
8. Смирнов А В Великий шейх суфизма Опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби М,1993,
9. Степанянц М Т Ибн Халдун //Восточная философия Вводный курс Избранные тексты 2 е издание, исправпенное и дополненное М, 2001 - С 482-490
10. Иванов Н А «Китаб-аль-Ибар» Ибн Халдуна как источник по истории стран Северной Африки в XIV веке// Арабский сборник М, 1959 - С 3-45,
11. Rabia M The Political Theory of Ibn Khaldun - Leiden, 1967 - С 15
12. Schmidt N Ibn Khaldun Historian, sociologist and philosopher N Y, 1930
13. Rosenthal F, Ibn Khaldun's life, Rosemhal F, The Muqaddimah, Vol I, p XXIX-LXVII3. B.
14. Cheddadi A. Reconnaissance dIbn Khaldun, Pans, 2002
15. Jilvcstre de Sacy ibn Khaldun Biografic umverselle Pans, 1818.
16. Hammar J Veber den Vervall des Islams nach den ersten 3 Jahrhunderten des hidschra-Wien, 1812.
17. Schulz FE Sur le grand ouvrage histon^ue et critigue d~Ibn Khaldun JA, 1825.
18. Махди Мухсин Фалсафаи таърихи Ибн Халдун. Тарчумаи Маджид Масъуди, Техрон, 1353